

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

Բանալի բառեր – Պատմագրություն, պատմագիտական հայեցակարգ, քաղաքականացված պատմագրություն, մարք-լենինյան գաղափարախոսություն, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, պատմական ճշմարտություն, սփյուռքահայ պատմագրություն, խորհրդահայ գաղափարախոսություն

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո նրա պատմության վերաբերյալ ստեղծվել է հսկայածավալ գրականություն: Չկա մեր պատմության այդ կարճ, բայց կարևորագույն ժամանակահատվածի որևէ դրվագ, որը պատմաբաններն անտեսած լինեն: Թերևս սա այն փուլն է, որին անդրադարձները բազում են, և որոնք կարծես սպառվելու միտում դեռևս չունեն: Այսօր դրանցից առավել կարևոր ենք համարում խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին թե՛ հայրենիքում և թե՛ Սփյուռքում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության կամ դրան առնչվող պատմագրության նվաճումների համակարգումն ու գնահատումը՝ հիմնականում ելնելով հետևյալ պատճառներից.

Առաջին. Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանը վերաբերող ժամանակահատվածը, չնայած կարճատևությանը, հագեցած է եղել ռազմաքաղաքական բուռն իրադարձություններով, որոնցից հայ քաղաքական ղեկավարների նախընտրած դիվանագիտական քայլերի սակավաբերությունը տարբեր քաղաքական ճամբարների, տվյալ պարագայում՝ դաշնակցականների և բոլշևիկների պատմագիտական մոտեցումներում հիմնականում պայմանավորվել են սխալները մեկը մյուսի վրա բարդելու դիրքորոշում որդեգրելով: Դա հանգեցրել է պատմական իրադարձությունների գնահատման միակողմանիության, որի արդյունքում ստեղծվել է քաղաքականացված պատմագրություն:

Երկրորդ. Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ եղան շատերը: Խորհրդային գաղափարական կապանքներից ձերբազատված շատ հեղինակներ սկսեցին դարձյալ քաղաքական բնույթի աշխատություններ հրամցել, որոնք, սակայն, նույնիսկ խորհրդային տարիներին լույս տեսած որոշ աշխատությունների համեմատությամբ երբեմն նույնիսկ շատ ավելի հեռու էին պատմական ճշմարտությունն անկողմնակալ դիրքերից մեկնաբանելուց: Դրանց հիմքում երբեմն խարսխված էին ծայրահեղ մոտեցումներ և ակադեմիական պատմագրությանն անհարիր գնահատակներ:

Երրորդ. Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը մեր պատմության այն փոքրիկ, բայց դարերով սպասված պարզևն էր, որի կարճատև գոյության ընթացքում տեղի ունեցած պատմաքաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական գործընթացների վերհանումը արդիական հնչեղություն ունի տարբեր առումներով: Նախ՝ որքան էլ հայ քաղաքական շատ գործիչներ դրա արարումը և կայացումը ածանցյալ են համարել մեծ տերություններից, ի վերջո այն կայացել է՝ շատ ավելի սեփական ուժերին ապավինելու շնորհիվ, և երկրորդ՝ դիվանագիտական հաջողությունների հիմքում միշտ խարսխվել է հաղթական պատերազմը, որի կարևորությունը, ցավոք, անտեսվել է մասնավորապես 1920 թ., երբ մեր ժողովուրդն ահավոր պարտություններ կրեց: Այս ամենի գիտակցումն անհրաժեշտ է նաև ներկա ժամանակաշրջանի համար:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ձևավորմանը, զարգացմանը և անկմանը նվիրված կարևորագույն աշխատությունների համակարգված վերլուծությամբ ու գնահատմամբ հնարավոր կլինի զատորոշել քաղաքականացված և ապաքաղաքական պատմագրությունները, հստակ հայեցակարգեր մշակել նրա պատմության վերաբերյալ ստեղծված աշխատությունների քննական վերլուծության հիման վրա: Այդ պատմության գնահատման հայեցակարգային մոտեցումները հարկ է պայմանավորել ոչ թե առկա արդյունքներին արհեստականորեն հակադրվելու կամ ումանց հետ համաձայնվելու ճանապարհով, այլ փաստական նոր տվյալների օգտագործման կամ տարբեր հայեցակարգերի զարգացման տրամաբանության մեջ հակասական մոտեցումների բացահայտման միջոցով:

Մեր խորին համոզմամբ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրության վերլուծությունն ու գնահատումն անհրաժեշտ է կատարել հետևյալ հայեցակարգային մոտեցումների հիման վրա:

Առաջին. խորհրդահայ պատմագրությունն իր ամբողջության մեջ գնահատելի ներդրումներ ունի Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ընդունելի տեսակետներ մշակած լինելու տեսանկյունից: Այդուհանդերձ, այս դիրքորոշումը չի կարող վերաբերել 1920-1930-ական թվականներին գրված ուսումնասիրություններին, երբ խորհրդահայ պատմագրությունը դեռևս ձևավորման փուլում էր: Դրանց հեղինակների հայեցակետը հետևյալն է. *քանի որ Դաշնակցությունը հակախորհրդային ճամբարում է, ուրեմն իմպերիալիզմի կցորդ է, և նրա ղեկավարությամբ կերտված Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարները թույլ են տվել միայն սխալներ, իրականացրել են հայության շահերին ոչ համահունչ և անարդյունավետ քաղաքականություն:* Այն է՝ Դաշնակցությանը և Հայաստանի Հանրապետությանը տրված գնահատականներն ուղիղ համեմատական էին: Հարկավ կարելի է դրանցում երբեմն գտնել նաև ընդունելի և տրամաբանական գնահատականներ, բայց այդ հեղինակների՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության նկատմամբ որդեգրած տեսական դրույթները ընդհանուր առմամբ մերժելի են: Մենք պատահաբար չենք օգ-

տագործում «ուսումնասիրություններ» բառը, որովհետև դրանց հեղինակներն ավելի շատ փորձել են կոմունիստական կուսակցության կամ մարքսլենինյան գաղափարախոսության դիրքերից բացահայտել Դաշնակցության էությունը, որը, ըստ նրանց, ինքնին համահունչ է Հայաստանի Հանրապետության էությունը: Նրանց թվում եղել են ոչ միայն պատմաբաններ, այլև կուսակցական ղեկավար գործիչներ կամ գաղափարախոսներ, որոնք հանդես են եկել 1920-1930-ական թվականներին, երբ, ինչպես նշեցինք, խորհրդահայ պատմագրությունը դեռևս կայացման փուլում էր¹: Այդ աշխատությունները մեծմասամբ հիշեցնում են գաղափարական պայքար, քանի որ դրանց հեղինակները հիմնականում նպատակ են հետապնդել Դաշնակցություն կուսակցության գաղափարական՝ բուրժուական համարվող էության բացահայտումը: Նման գնահատականը միանգամայն բնորոշ էր նաև Հայաստանի Հանրապետությանը:

Բայց ահա արդեն 1950-1980-ական թվականներին նկատվում է պատմաբանների մի նոր սերունդ, որը մարքսլենինյան գաղափարախոսության քողի տակ ձգտում էր մոտենալ Դաշնակցության ճշմարիտ էության բացահայտմանը, իսկ դա իր հերթին նպաստում էր Հայաստանի Հանրապետության պատմության նորովի լուսաբանմանը: Իհարկե, մինչ այդ ևս պատմական ճշմարտության բացահայտման փորձեր կատարողներ եղել են, որոնցից հատկապես կցանկանայինք առանձնացնել Բ. Բորյանին²:

Այս ժամանակաշրջանում ևս պատմաբանների մի մասը այդուհանդերձ շարունակում էր Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող իրադարձությունները լուսաբանել հայեցակարգային նախկին դիրքերից, գրել գրքեր, որոնք որևէ նորույթ գրեթե չէին պարունակում նախորդ սերնդի ներկայա-

¹ Տե՛ս Դաշնակցություն կուսակցության դոկումենտներից, Առաջաբան, Երևան, 1922, **Մարտունի Ալ. (Մյասնիկյան Ալ.)**, Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, **Հովհաննիսյան Սշ.**, Դեպքերը Բաքվում, **նույնի**, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, «Նորք», գիրք 2, Երևան, 1923, **նույնի**, Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924, **նույնի**, Դաշնակցության առիթով, Մոսկվա, 1929, **նույնի**, Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925, **նույնի**, Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Նորք», գիրք 3, Երևան, 1923, **նույնի**, Դաշնակցության սոցիալական ծագումը, «Նորք», գիրք 1, 1927, **նույնի**, Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, **նույնի**, Դաշնակցական Հայաստանի գործերից, «Նորք», գիրք 5-6, Երևան, 1925, **Կարինյան Ա.**, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924, **նույնի**, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Երևան, 1926, **նույնի**, Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929, **նույնի**, Դաշնակցությունը և իր «զինակիցները», Երևան, 1932, **Չուբարյան Գ.**, Դաշնակցության տաճկական օրինատացիան և «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն», Երևան, 1929, **Աբով Գ.**, Դաշնակցությունը անցյալում և այժմ, Երևան, 1929 և 1930, **Խանոյան Ս.**, Դաշնակցության տրագիկոմեդիան, Երևան, 1930, **Չուբար Ե.**, Դաշնակցությունը երրորդ շրջանում, Երևան, 1930, **Պարսամյան Վ.**, Էջմիածինն ու դաշնակցությունը, Երևան, 1931, **Ներսիսյան Մ.**, «Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ «սովի ու մահվան աշխարհը», Երևան, 1932 և այլն:

² Տե՛ս **Борьян Б. А.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1-2, М., 1928-1929:

ցուցիչների առաջադրած գնահատականների համեմատությամբ¹, թեպետ ոմանք, ինչպես նշեցինք, առանց շեղվելու կոնյուկտուրայի պահանջներից, հակված էին նոր գնահատականներ տալու հայոց նոր պատմության վերջին դրվագներին²:

Գրքերի սուկ վերնագրերից համոզվում ենք, որ գերակշռում էին հին հայեցակարգային մոտեցումների կողմնակիցները: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե նրանց աշխատություններում առհասարակ բացակայում են ընդունելի հայեցակարգերը, բայց ընդհանուր առմամբ դրանցում դժվար է որևէ դրական գնահատական գտնել Հայաստանի Հանրապետության ղեկավար կամ քաղաքական գործիչների մասին: Դրանց մանրամասնորեն անդրադառնալն այլ խնդիր է, որին ձեռնամուխ կլինենք առաջիկայում:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հոսանքի ներկայացուցիչներին, ապա հասկանալի է, որ նրանք ևս եթե նույնիսկ ցանկանային, չէին կարող անկողմնակալ քննադատի դեր ստանձնել Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար բախտորոշ նշանակություն ունեցած այնպիսի իրադարձությունների նկատմամբ, ինչպիսիք են՝ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը, բոլշևիկյան-քեմալական դաշինքը, 1918 թ. Բաքվի իրադարձությունները և այլն:

¹ Տե՛ս **Վարդանյան Հ.**, «Դաշնակցություն» պարտիան որպես օտարերկրյա իմպերիալիզմի և ռուսական ռեակցիոն ուժերի գործակալ (1918-1920), Երևան, 1955, **նույնի՝** Անդրկովկասում նացիոնալիզմի դեմ բոլշևիկների մղած պայքարի պատմությունից, 1903-1920 թթ., Երևան, 1962, **Բադալյան Խ.**, Դաշնակների կոնտրոնոլյուցիոն գործունեության մի քանի փաստերի մասին (1918-1920 թթ.), Երևան, 1955, **Գալստյան Գ.**, Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, **Ղարիբջանյան Բ.**, Խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարում (1917-1920), Երևան, 1966, **Ղարիբջանյան Գ.**, Վ. Ի. Լենինը և Անդրկովկասը (1917-1924 թթ.), Երևան, 1975, **Վարսապետյան Հ.**, Լենինը և Հայաստանը, գիրք 1-2, Երևան, 1986-1988, **Աղայան Մ.**, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957, **Մնացականյան Ա. Ն.**, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները, Երևան, 1961, **Агаян Ц. П.**, Развал буржуазно-националистической диктатуры дашнаков и победа советской власти в Армении в 1920 году, История СССР, 1960, N 6, **նույնի՝** Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу советской власти, Ереван, 1962, **նույնի՝** Победа советской власти и возрождение армянского народа, М., 1981, **Эльчибекия А. М.**, Установление советской власти в Армении, Ереван, 1954, **նույնի՝** Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении, Ереван, 1957, **Մելքոնյան Ա.**, Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1965, **Տոնոյան Հ.**, Փառապանծ էջ Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությունից: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1955 և այլն:

² Տե՛ս **Թուրքյան Հ.**, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965, **Հարությունյան Ա.**, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, **Խուրշուդյան Լ.**, Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977, **Չոհրաբյան Է.**, Խորհրդային Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, **Հարությունյան Ա.**, (Հարենց), Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Երևան, 1960, **Хуршудян Л. А.**, К вопросу о ленинской оценке социальной сущности партии Дашнакцутюн, ԼՀԳ, 1988, թիվ 7, **Միմոնյան Հր.**, Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարախոսությունը և զաղափարաբանությունը, Երևան, 1986 և այլն:

Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ նրանք հնարավորության սահմաններում մոտեցել են պատմական ճշմարտության բացահայտմանը՝ անշուշտ չհակադրվելով այն հայեցակետին, ըստ որի՝ հայ ժողովրդի փրկությունը պայմանավորված է եղել խորհրդային իշխանության հաստատմամբ: Այնուամենայնիվ, նրանք կարողացել են ապացուցել, որ սխալ է, օրինակ, Դաշնակցություն կուսակցությանն իբրև բուրժուական գնահատելը, տեսակետները հիմնավորելով Լենինից և այլ կուսակցական գործիչներից բերված քաղվածքներով՝ փաստել են Բաքվում բոլշևիկների և դաշնակցականների համատեղ ճակատի գոյությունը թուրքերի դեմ, որը գործել է մինչ անգլիացիներին հրավիրելու որոշում կայացնելը, Հայաստանի Հանրապետության անկումը բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության հետևանքով և այլն:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության գնահատման հիմքում պետք է խարսխվի այն հայեցակարգային մոտեցումը, ըստ որի՝ խորհրդահայ ժամանակահատվածում ստեղծված աշխատությունները միանշանակորեն չեն կարող մերժելի համարվել պատմական ճշմարտությունների բացահայտման և բազում հայեցակարգերի՝ իրենց արդիականությունը պահպանած լինելու առումներով:

Այս հայեցակետը մենք համարում ենք կարևոր Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամբողջ պատմագրությունը անաչառ գնահատելու համար:

Երկրորդ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության Միյոտոքում ստեղծված կուսակցական և մասնավորապես դաշնակցական պատմագրության մշակած դրույթները չի կարելի իրենց ամբողջության մեջ անվերապահորեն ընդունելի համարել, քանզի այն ևս զերծ չէ միակողմանիությունից: Միյոտոքահայ պատմագրության գնահատման հարցում անհրաժեշտ է չանտեսել կարևորագույն մի հանգամանք. այն, ըստ էության, զերծ է քննական-վերլուծական բնույթից, որը հատուկ է խորհրդահայ կամ առհասարակ խորհրդային պատմագրությանը: Այս իրողությունը շեշտում ենք՝ անկախ պատմագիտական հայեցակարգերից կամ այս կամ այն չափով դրանց ընդունելի կամ անընդունելի լինելու հանգամանքից: Միյոտոքահայ պատմագրությունը գլխավորապես նկարագրողական բնույթի է: Հաճախ նաև այդ աշխատությունները կրում են կիսահուշագրական-կիսապատմագիտական բնույթ, ուստի և գուտ պատմագիտական որակվել չեն կարող¹: Ըստ այդմ, հարկ է դրանց մեծ մասը վերլուծել ոչ թե պատմագիտության զարգացմանը նպաստելու, այլ պատմագիտական հայեցակարգեր մատուցելու տեսանկյունից:

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուօ, 1968, **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, Ե. հատոր, Պէյրուօ, 1966, **Տերտերեան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները, Լեւոն Շանթի պատվիրակութիւնը, «Հայրենիք», Պոստոն, 1954, թիվ 1-2, 5, **Սասունի Կ.**, Մայիսեան խռովութիւնները և թաթարական ապստամբ շրջանները, Պէյրուօ, 1968 և այլն:

Այս անջրպետի փաստումը կարևոր ենք համարում, քանի որ հաճախ առկա է դրանք որպես պատմագիտական աշխատություններ ներկայացնելու միտումը: Այսպես, Ալ. Խատիայանի աշխատությունը, որն աչքի է ընկնում պատմագիտական շատ հայեցակարգերի հիմնավորված մատուցմամբ, իր ամբողջության մեջ չի կարելի համարել պատմագիտական, թեև այն նաև գուտ հուշագրություն չէ, քանի որ նրա հուշերը վերաբերում են միայն առանձին ժամանակահատվածների: Նույնը կարելի է հավաստել Ս. Վրացյանի և Կ. Սատուևու նշված և այլ աշխատությունների մասին: *Ուստի ճիշտ ենք համարում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրությունը համակողմանի ներկայացնելու դեպքում չորջանցել այս և նմանաբնույթ գործերը ու ըստ արժանվույն գնահատել դրանց մատուցած պատմագիտական հայեցակետերը:*

Ինչպես արդեն շեշտեցինք, Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերաբերյալ սփյուռքահայ կուսակցական պատմագրության դրույթները չի կարելի անվերապահորեն ընդունելի համարել, որի կողմնակալ միտվածությունն իրեն զգալ տվեց Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ արդեն շատերին մատչելի դարձան մասնավորապես դաշնակցական գործիչների աշխատությունները՝ վերահրատարակված նաև Հայաստանում: Անտեսվեց և այժմ ևս ոմանց կողմից շարունակվում է անտեսվել մի կարևոր հանգամանք. այն է՝ *դաշնակցական պատմագրությունը, գտնվելով խորհրդահայ պատմագրության հակադիր բևեռում, չէր կարող ամբողջությամբ ապաքաղաքականացված լինել, մանավանդ որ առձակատման մեջ էր կոմունիստական գաղափարախոսության հետ:* Ուստի անժխտելի է, որ այդ պատմագրությունը երբեմն ծայրահեղ թշնամական դիրքերից է ներկայացնում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի առաջին Հանրապետության նկատմամբ: Թեպետ ոչ մեկը չի կարող ժխտել բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության դերը Հայաստանի անկախ հանրապետության տապալման գործում, այդուհանդերձ իրավասու չենք անտեսելու, որ նրա ղեկավարների թույլ տված քաղաքական սխալները նույնպես նպաստել են դրան, որոնք, ցավոք, նրանց սատարող հեղինակները երբևէ չեն խոստովանել և առ այսօր չեն ընդունում: Դրանց վելուծությունն ու ապացուցումը թողնելով ապագային՝ պարզապես կցանկանայինք շեշտել մի քանի հանգամանք: Ա) արդյո՞ք հնարավոր չէր խուսափել հայ-թուրքական վերջին պատերազմից, եթե 1920 թ. օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի նախագծից առաջ հայ քաղաքական ղեկավարները փորձեին հայտարարի գալ բոլշևիկների հետ՝ հրաժարվելով Դաշնակիցներից: Չէ՞ որ արդեն միանգամայն պարզ էր, որ Մերի պայմանագիրը չէր իրականացվելու: Նույն օրը կնքվել էր Թիֆլիսի համաձայնագիրը Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, որը կասկածելի էր դարձնում Մերի պայմանագիրը կյանքի կոչելու հնարավորությունը: Բ) Եթե ռուս-թուրքական համաձայնագրից առաջ հայ պատվիրակները համաձայնության գային քեմալականների հետ, ապա արդյո՞ք դա չէր կանխի պատերազմը: Ոչ ոք չի կարող այս հարցին վերջնական ժխտական պա-

տասխան տալ: Գ) Եթե Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդային հռչակվեր 1920 թ. օգոստոսի սկզբին, արդյո՞ք Ռուսաստանը թույլ կտար թուրքերի հարձակումը նրա վրա: Կարծում ենք, որ դա տեղի չէր ունենա:

Դարձյալ կարելի է հարցադրումներ կատարել, որոնք հիմնականում բացակայում են դաշնակցական պատմաբանների աշխատություններում, քանի որ նրանց հայեցակարգերի հիմքում հաճախ խարսխված չէ սեփական գործողությունների արդյունավետության չափի ճշգրտումը հայ ժողովրդի համար: Իսկ դրանք բխում են հիմնականում Ս. Վրացյանի աշխատությունից, որը կարելի է թերևս այս կուսակցության պատմագրության գլուխգործոցը համարել¹:

Մենք կարծում ենք, որ կարելի է արժեքավոր համարել Ռուբեն Տեր Մինասյանի աշխատությունը², որը թեպետ գետեղված է նրա հուշերի վերջին հատորում, բայց, այդուհանդերձ, ունի ոչ թե հուշագրական, այլ քննական-վերլուծական բնույթ, ինչն առհասարակ բնորոշ չէ դաշնակցական պատմագրությանը: Մակայն դաշնակցական պատմաբանների՝ Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող հետագա աշխատությունները ևս, ինչպես նշեցինք, մեծ մասամբ կրկնում են Ս. Վրացյանի հայեցակարգերը³:

Իհարկե Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանն անդրադարձել են նաև սփյուռքահայ քաղաքական այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչ պատմաբաններ, բայց վեստին հպանցիկ և հիմնականում ոչ անաչառ: Նրանց գնահատականների հիմքում ընկած է Դաշնակցության նկատմամբ ժխտողական վերաբերմունքը⁴:

Սույն հոդվածի նպատակը ՀՀ պատմության պատմագրության վերլուծությունը չէ, ուստի բավարարվում ենք մատուցման հայեցակարգային հիմքերի ճշգրտմամբ, որոնց *իմաստը հանգում է սփյուռքահայ և խորհրդահայ կուսակցականացված պատմագրությունների կողմից Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը տրված գնահատականների բացահայտ միակողմանիությանը, թեև թե՛ մեկը և թե՛ մյուսն առհասարակ զերծ չեն պատմական ճշմարտությունը վեր հանելու գնահատելի ջանքերից:*

Երրորդ. Խորհրդային Միության գոյության շրջանում Սփյուռքում լույս են տեսել Հայաստանի Հանրապետության պատմությանն առնչվող պատմագիտական աշխատություններ, որոնց հեղինակները փորձել են կառավարության գործունեությանը կամ դրա առանձին դրվագներին գնահատականներ

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Պէրյութ, 1958:

² **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7/է/, Lou Անձելլա, 1952, տե՛ս մասն երրորդ, Հայաստանի Հանրապետությունը:

³ Տե՛ս **Տասնապետեան Հր.**, Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդի. ժողով (1890- 1924), Աթէնք, 1988, **Քիրքճեան Հ.**, Ուրուագիծ ՀՅԴ պատմութեան 1914-1924 հնգամեակի, Աթէնք, 1988 և այլն:

⁴ Տե՛ս **Ղազարեան Վ.**, Համառօտ պատմութիւն ՌԱԿ-ի, Պէրյութ, 1978, **Եսփունճեան Ա.**, Համառօտ պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կազմաւորման, Գահիրէ, 1977, **Ղազարեան Վ.**, Արմենական կուսակցութիւնը, Պէրյութ, 1981 և այլն:

տալ անաչառ, ապաքաղաքականացված դիրքերից՝ հետապնդելով հայ ժողովրդի համար դրանց ունեցած արդյունավետությունը բացահայտելու նպատակ: Կարծում ենք, որ այդ աշխատությունները գերադասելի է արժևորել հայեցակարգային հետևյալ մոտեցմամբ. դրանք ստեղծվել են խորհրդային և սփյուռքահայ կուսակցական պատմագրությունների դրվատելի կողմերի և արտահայտված հայեցակետերի ճշմարտությունն ապացուցող նոր փաստերի համադրմամբ:

Առհասարակ չպետք է անտեսել մի կարևորագույն հանգամանք ևս. այն է՝ պատմագիտական բնույթի աշխատությունների հիմնական նպատակը պետք է լինի պատմագիտական հայեցակարգերի վերհանումն ըստ փաստերի համակողմանի վերլուծության կամ, ինչպես ընդունված է Արևմուտքում, փաստերի և այլ հեղինակների եզրակացությունների համադրմամբ՝ դեպքերի՝ առանց սեփական ընդհանրացումների կամ եզրակացությունների շարադրումը: Ուրեմն, այդ աշխատությունները պետք է գնահատել վերլուծության շնորհիվ պատմագիտական նոր հայեցակարգեր կայացնելու և պատմական իրադարձություններն առանց սեփական ընդհանրացումների հանգամանորեն շարադրելու առումներով:

Ոչ քաղաքականացված, անաչառ լինելու ձգտումներով ակադեմիական պատմագրություն ստեղծելուն միտված այս ուղին ինքնադրսևորվեց Մփյուռքում խորհրդային¹ և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում, երբ վերացան կոմունիստական գաղափարական կապանքները:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմագրությունը անհրաժեշտ է մատուցել համակարգված՝ ելնելով պատմագիտական մտքի զարգացման առանձնահատկություններից: Նախ և առաջ հարկ է առանձնացնել խորհրդային պատմագրության այն սերնդի ներկայացուցիչների աշխատությունները, որոնք բախտ ունեցան ստեղծագործելու նաև հետխորհրդային շրջանում՝ ստեղծելով պատմագիտական մնայուն արժեք ունեցող գործեր, վերանայելով իրենց պատմագիտական տարբեր հայեցակարգերը և մշակելով նորերը: Դրանք գնահատելի են նրանով, որ կրում են խորհրդային դպրոցի քննական-վերլուծական պատմագրության լավագույն ավանդույթները, զերծ են ծայրահեղ գնահատականներից և խորհրդային գաղափարախոսության պարտադրանքներից²:

¹ Տե՛ս **Մարդեան Ջ.**, Երեք դաշնագիրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի և Կարսի դաշնագիրերը, 1920-1921 թթ.), Պէրոյթ, 1979, **Մխիթարեան Ս.**, Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968, **Չորմիսեան Լ.**, Կուսակցությունները, Պէրոյթ, 1965, **Hovannisian R.G.**, The Republic Armenia, vol. 2, 1919-1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1982, **նույնի՝** The Republic Armenia, vol. 3, From London to Sevres, February August 1920, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, **նույնի՝** The Republic Armenia, vol. 4, Between and Sickle: Partition and Sovietization, Berkeley-Los Angeles-London, 1996, **Ter Minassian A.**, La Question arménienne, Paris, 1983, **նույնի՝** 1918-1920, La République d'Arménie, Bruxelles, 2006 և այլն:

² Տե՛ս **Գալոյան Գ.** Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, **Ավետիսյան Հ.**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, Երևան, 1998, **նույնի՝** Հայկական հար-

Այս աշխատությունները, ինչպես ցանկացած պատմագիտական ուսումնասիրություն, հարկավ չէին կարող առհասարակ գերծ լինել թերություններից: Մակայն դրանց կարևորագույն արժեքն այն է, որ դրանց հեղինակները փորձել են ի հայտ բերել մեր հաղթանակների և ապա կրած դառը պարտությունների իրական պատճառները և հասնել հայ ժողովրդի պատմության փոթորկալից և խռովահույզ մի ժամանակահատվածի պատմական ճշմարտության բացահայտմանը: Այս աշխատությունները պետք է ըստ արժանվույն գնահատվեն ու մատուցվեն հայ ընթերցողին:

Նախորդ սերնդի ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ՝ նոր աշխատություններով հանդես եկան նաև երիտասարդ պատմաբանները, որոնք հետխորհրդային շրջանում փորձեցին նորովի գնահատել և վերլուծել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունը կամ դրան առնչվող որոշ հիմնախնդիրներ: Արդեն շուրջ քառորդ դար չի մարում հետաքրքրությունը մեր ժողովրդի պատմության այս կարճատև, բայց իրադարձություններով հարուստ հատվածի նկատմամբ: Բայց չի կարելի պնդել, որ նրանց գործերն ամբողջությամբ ապաքաղաքականացված են և անաչառ: Ուստի դրանք նույնպես պետք է հաշվեկշռի ենթարկել խիստ նրբանկատորեն՝ գնահատման հիմքում դնելով հեղինակների անաչառությունն ու անկողմնակալությունը, քանզի նրանցից շատերի վրա մեծ է դաշնակցական պատմաբանների կամ հուշագիրների, իսկ ոմանց վրա՝ խորհրդային գաղափարախոսության ազդեցությունը¹: Կարծում ենք, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրությունը լիարժեքորեն կարելի է գնահատել միայն ու միայն նշված հայեցակարգերով առաջնորդվելու պայմաններում:

ցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, **Ջոհրաբյան Է.**, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում 1918 թ., Երևան, 2000, **Նույնի՝** Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները», Երևան, 2002, **Նույնի՝** 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, **Խուրշուդյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, **Միմոնյան Հր.**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, **Սարգսյան Ե.**, Դավադիր գործարք: Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1994, **Ղազարյան Հ.**, Մոսկվայի և Կարսի 1921 թվականի պայմանագրերն ու դրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան, 2010, **Նույնի՝** Սևրի պայմանագիրը և Վուլդո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք առաջին-երկրորդ, Երևան, 2012, **Ղազախեցյան Վ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006 և այլն:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1996, **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդում, Երևան, 2003, **Միմոնյան Ա.**, Ջանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921), Երևան, 2000, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, 1918-1920, Երևան, 2005, **Նույնի՝** Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, **Ներսիսյան Ա.**, Կարո Սասունի, Երևան, 2004, **Նույնի՝** Ջորավար Մեպուհ, Երևան, 2005, **Նույնի՝** Ռուբեն, Երևան, 2007, **Սարգսյան Վ.**, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, **Վևորայան Հ.**, Դրո, Երևան, 1999, **Махмурия Г.**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., Ереван, 2002 և այլն:

Арам Симонян, Ашот Нерсисян – *Концептуальные основы оценки историографии Первой армянской республики*

В статье представлены концептуальные основы, позволяющие с политически неангажированных и сугубо академических позиций оценить историографию Первой Республики Армении. Эта историография в целом имела односторонний характер, поскольку создавалась в антагонистичных друг другу идейно-политических лагерях. Одной из концептуальных основ оценки этой историографии мы полагаем тот факт, что при всем неблагоприятном отношении к Первой Республике, которое проявляла к ней армянская советская историография, многие ее положения не утратили своей актуальности. Многие историки, несмотря на идеологические запреты, стремились выявить историческую правду. Следующая касается зарубежной армянской, в частности, дашнакской историографии, которая зачастую также страдает односторонностью, поэтому не все ее оценки приемлемы. Кроме того, утверждается, что как в советский период, так и после того за рубежом делались попытки создать деполитизированную историографию, а на родине аналогичный подход стал осуществляться лишь в постсоветское время. Историографию истории Первой Республики Армении можно полноценно оценить только при том условии, если будут приняты во внимание эти концепции.

Aram Simonyan, Ashot Nersisyan – *The Conceptual Bases of Evaluation of the Historiography of the First Republic of Armenia*

The article presents the conceptual foundations by means of which it becomes possible to evaluate the historiography of the history of the first Republic of Armenia from apolitical and academic positions, which was one-sided as it was created on different and opposing ideological fronts.

One of the conceptual bases of this assessment is considered the history that the Soviet historiography had a hostile attitude towards the Republic of Armenia, but most of these historical arguments have not lost their relevance. Many historians, in spite of ideological objections, wanted to get closer to the historical truth.

The next part deals with the Diaspora Armenian and particularly Dashnak historiography, which is often marked by narrowness, therefore, proposed all ratings are not acceptable.

In addition, it is stated that both in the Soviet era and after it an attempt was made to create a non-political historiography in the Diaspora, the same approach was applied in the post-Soviet period in Armenian homeland. The historiography of the history of the First Armenian Republic can fully be appreciated only by considering these conceptions.